

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ПЕРФОРМАТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ З МЕНТАЛЬНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Наталія Магас. Семантична структура перформативних висловлювань з ментальними предикатами.

У статті розглядається семантична структура перформативних висловлювань із ментальними предикатами. Логічний і функціональний аналіз особливостей організації цих конструкцій ґрунтується на їх предикативній природі. Іллокутивні та перлокутивні ментальні перформативи досліджено з позицій семантичної теорії.

Ключові слова: перформатив, ментальний предикат, адресат, адресант, пропозиція, мовленнєвий акт.

Nataliya Magas. Semanticheskaya struktura performativnykh vysskazyvaniy s mentalnyimi predikatami.

В статье рассматривается семантическая структура перформативных высказываний с ментальными предикатами. Логический и функциональный анализ особенностей организации этих конструкций основывается на их предикативной природе. Иллокутивные и перлокутивные ментальные перформативы исследованы с позиций семантической теории.

Ключевые слова: перформатив, ментальный предикат, адресат, адресант, пропозиция, речевой акт.

Nataliya Magas. Semantics of performative utterances with mental predicates.

The semantic structure of performative utterances with mental predicates is examined in the article. Logic and functional analysis of organizational features of these constructions is based on their predicative nature. Illocutionary and perlocutionary mental performatives are investigated in the light of semantic theory.

Key words: performative, mental predicate, addressee, sender, proposition, speech act.

Розвиваючи теорію мовленнєвих актів, Дж. Остін розглядає кожне речення як засіб реалізації відповідного мовленнєвого акту, який співвідноситься з комунікативною інтенцією мовця. Кваліфікуючи мовленнєві акти як дії в контексті комунікативного наміру, вчений звернув увагу на такі висловлювання як: *Обіцяю, Відмовляюсь* та ін., виголосити які означає водночас виконати дію і продемонструвати цілеспрямовану поведінку. На позначення та опис такого типу висловлювань він вводить термін „перформативність”, значення якого розглядає з позицій мовленнєвих актів: локуції, іллокуції, перлокуції [4, с. 22]. Перлокутивний акт відрізняється від іллокутивного тим, що здійснює реальний вплив на адресата і має реальний результат. Іллокутивний акт характеризується тільки конвенційними наслідками [8, с. 120–163]. Перформативи не повідомляють про щось незалежне від них, не описують дійсності, а, здійснюючись, одночасно змінюють дійсність, тобто висловити щось означає виконати дію [8, с. 109].

Досліджуючи мовленнєві акти Дж. Остіна, Дж. Серль зосередив увагу на іллокуції, визначивши її різновиди:

- репрезентативи (асертиви), які втілюються у судженнях про певні стани речей;
- директиви – прохання, дозволи, накази та ін.;
- комісиви, що зобов’язують мовця здійснити певний вчинок (обіцянки, погрози тощо);
- експресиви, що демонструють емоції та психічні стани, реалізуються у подяках, вибаченнях, привітаннях;
- декларації, які є „інституціональними” (заповіти, призначення на посаду тощо) [6, с. 153].

Явище перформативності та класифікацію перформативів в україністиці досліджують Ф. С. Бацевич, І. А. Косик, Л. Р. Турик, семантику висловлювань із перформативами визначає Ю. Г. Твердохліб, Л. П. Гнатюк аналізує перформативи у структурі мовленнєвого етикету. Так, на думку Ф.С. Бацевича, перформатив – висловлювання, еквівалентне дії, вчинку; тип повідомлення, рівного мовленнєвому вчинку; повідомлення, пропозитивна складова якого не може бути оцінена в межах категорій істинності/неістинності [1, с. 334].

С. В. Кодзасов перформативним вважає мовленнєвий акт, який є водночас результативною дією у зовнішньому світі. Він виділяє іллокутивні та перлокутивні перформативи; перші з них формуються дієсловами у першій особі однини теперішнього часу. У відповідності до такого критерію перлокутивні перформативи теж належать до них, оскільки називають і одночасно виконують дію, але їх суттю є прямий поведінковий результат [3, с. 130–131].

Н. К. Рябцева вводить поняття „ментальні перформативи”, які трактує як мовленнєві акти, що збігаються з одноразовим виконанням мисленнєвої дії, позначеної в певному висловлюванні групою

присудка. З позиції дослідника, ментальні перформативи уособлюють „суб’єктивність” пізнання, роздуми і виклад, а також нерозривний зв’язок когнітивного та комунікативного в дискурсі [5, с. 459].

На різні форми вираження явища перформативності: від мінімального висловлювання – перформативного предиката до непрямих способів репрезентації іллокутивної функції – звертає увагу Н.І. Формановська; дослідниця висловлює припущення про можливість побудови так званих комунікативно-семантичних груп перформативів – рядів функціональних еквівалентів (синонімів), що передають одне інтенціональне значення [7, с. 69].

Однак, незважаючи на численні праці вчених з дослідження явища перформативності, семантика перформативних ментальних предикатів не поставала окремим предметом їх розгляду, тому, залишаючись актуальним, це питання і є метою статті.

О. М. Гніздечко розрізняє прямі та непрямі перформативи [2, с. 12]. Перші репрезентовані дієсловами у формі першої особи однини теперішнього часу недоконаного виду активного стану індикативу. Наприклад, *Я вважаю, що кожен мусить так думати, як його начальник думає, і в армії, і на гражданці, тоді тільки порядок буде* (В. Дрозд). Залежно від дескриптивного характеру їхнього використання непрямі перформативи відображаються низкою граматичних варіантів, а саме: а) безособовими конструкціями типу *в основному вважається/ прийнято; як доводиться; як може бути виведено з*, на зразок висловлювання *То зараз – сім’я без дітей і за сім’ю не вважається* (Д. Дереч); б) складеними модальними предикатами типу *я осмілюся сказати; я мушу порівняти; ми можемо визначити* тощо: *Галини ще не було. Тим краще: треба подумати про наступну розмову. А розмова з донькою, напевно, відбудеться* (Д. Дереч); в) дієслівними формами майбутнього часу типу *я звернуся до того, що; ми переконаємось, що; я сконцентруюсь на тому, що; я зверну увагу на те, що* тощо. Наприклад, *Традиційно вважається, що сучасна людина поступово втрачає нюхові подразники* (Українське Слово, №33 (301) від 13.08.2009 р.); г) дієприслівниковим зворотом *погоджуючись (я погоджуюсь, ми погоджуємось); висновуючи; припускаючи* та ін., як у реченні *Скину на терези все зіжухле листя слів, підсумовуючи мовчання* (І. Калинець).

Специфіка непрямих ментальних перформативів полягає в здатності легко й природно трансформуватися в канонічні, як-от: *Як може бути визначено = Я визначаю, що*.

Висловлювання ... *Якоїсь миті я навіть вирішую забити на залік із БЖД й просто звалити* (Сашко Ушкалов) може трансформуватися у *Якоїсь миті може бути визначено забити на залік із БЖД й просто звалити*. Отже, за допомогою непрямих перформативів можна уникнути надмірної суб’єктивізації викладу, перевести суб’єкт на імпліцитний рівень, що дає змогу підтримувати паритет у відношеннях із комунікантами.

Особливості ментальних перформативних висловлювань зумовлені семантикою предикатів пропозиційної настанови, до яких належать ментальні предикати. Приєднуючи експліцитний сентенціальний актанта, предикати цього типу передають етапи ментальної діяльності. Наприклад, у реченні – *Випиваю, а проте таки доводжу, що та горілка – невірна дівка. – А невірна, – знов згоджується Демко* (Марко Вовчок) ментальний простір суб’єкта налічує пресупозиції, про які дізнаємось із пропозиції. Тобто *А доводить, що Р*, де *Р* – це:

- суб’єкт вважає, що горілка – це не випивка, модель якої *А* вважає, що *X* – це не *X*, передає судження;

- суб’єкт вважає, що горілка – це дівка, в якій закладена ідентифікація (*А* вважає, що *X* – це *Y*);

- суб’єкт вважає, що дівка невірна, якій відповідає модель *А* вважає, що *Y* невірний = *А* вважає, що *X* невірний – відображається характеристика;

- суб’єкт вважає, що горілка негатив, в моделі якої (*А* вважає, що *X* негатив) закладена оцінка.

Отже, у семантичному аспекті речення з ментальними перформативами зосереджені судження суб’єкта, ідентифікація, характеристика та оцінка об’єкта. Виголошуючи висловлювання такого типу, суб’єкт звертається до ментального простору адресата і переконує його у своїй правоті, тобто каузує віру адресата, що *Р* (*– А невірна, – знов згоджується Демко = А вірить, що Р*).

У конструкції *І я переконую тебе, Як завжди я тебе переконую: Подивися на мене* (Аутсайдер, №1. Червень 2003 р.), якій відповідає модель *А* переконує *X*, що *Р* (*А* хоче, щоб *X* здійснив *Р*), через предикат недоконаного виду теперішнього часу виражається дія суб’єктом першої особи однини, метою якої є зробити так, щоб адресат мовлення (тебе) погодився здійснити або здійснив бажання мовця. Таким чином, це іллокутивне перформативне висловлювання. На відміну від речення *Вацук переконав, що кредит повертати не доведеться, оскільки ці гроші будуть списані, тому вони ними просто поділяться* (Україна молода, №153 від 21.08.2009 р.), в якому перлокутивний перформатив вказує і на ментальну дію мовця, і на її результат, тобто на

реакцію імпліцитного адресата – виконання або згоду виконати бажання мовця (А переконав Х, що $P = X$ погоджується, що $P \rightarrow X$ виконує Р).

Таким чином, предикати недоконаного виду теперішнього часу вказують на іллокутивний акт з перлокутивною метою, яка може впливати на свідомість адресата (*переконувати – переконати, запевняти – запевнити, вивчати – вивчити*) та на його стан (*заспокоювати – заспокоїти, утішати – утішити*). Доконаний вид перлокутивних перформативів засвідчує, що така мета реалізована у вигляді впливу на свідомість чи стан учасника комунікативної ситуації.

Розглядаючи перлокутивні ментальні перформативи з позицій їх впливу на адресата, виділимо:

1) предикати переконання (*доводити – довести, переконувати – переконати, відмовляти – відмовити, заспокоювати – заспокоїти і т. д.*). Адресат висловлювання *Заново вишив [Тимко] погрібничок, хотів ще й колодязь поправити, та Павло розрадив* (Г. Тютюнник) погодився з суб'єктом і як результат – дія не виконана (А переконав Х, що $P = A$ не хоче, щоб Х виконав $P \rightarrow X$ не виконав Р), тобто мета висловлювання такого типу – змусити суб'єкта думати або погодитись зробити те, що, на думку суб'єкта, правильно;

2) предикати знання (*вивідувати – вивідати, дізнаватися – дізнатися тощо*) передають дію отримання бажаної інформації суб'єктом, наприклад, суб'єкт висловлювання *Шморгайлик відразу кинувся винюхувати, які ж подарунки мають послі для хана Батия, але встиг довідатися лише про дві надзвичайно коштовні книги* (П. Загребельний) не тільки здійснював ментальну дію, спрямовану на отримання знань, а й отримав цікаву для нього інформацію у адресата;

3) предикати віри (*запевняти – запевнити і т. ін.*): перлокутивна мета висловлювання – *Танки будуть, – сухо запевнив полковник. – Були б екіпажі* (О. Гончар) полягає у появі віри адресата в зміст пропозиції;

4) предикати роз'яснення (*навчати – навчити, роз'яснювати – роз'яснити, пояснювати – пояснити і т. д.*), суб'єкт яких ставить за мету пояснити певну інформацію адресату, і, якщо результат успішний – адресат розуміє: *Оленчук навчив офіцера, як обрізати кущі, як обкопувати* (О. Гончар).

Значна частина ментальних предикатів не належить до центру поля ментальної діяльності, тобто у первинному значенні вони не позначають операцій цього типу. Розширює межі поля метафоричне вживання висловлювань на позначення ментальної діяльності. Метафоричний спосіб концептуалізації ментальних явищ породжує парадигми, на кількість яких немає обмежень. І, відповідно, список ментальних перформативів неможливо точно визначити. Як результат таких змін метафори набувають здатності приєднувати сентенційні актанти, що дає змогу зараховувати їх до групи перформативів. Розглянемо типи дієслів, з уживанням яких висловлювання набувають перформативності.

1. Іллокутивні предикати, як-от: *слід (варто) визнати, відмовитись, погодитись* (Р, що Р), які можуть трансформуватись у: *я визнаю, відмовляюся, погоджуюся* (Р, що Р); *виражаю припущення*: Р; виразимо цю думку інакше: Р, як у реченні: – *Я відмовляюся розуміти великого гетьмана, – казав... Пронський* (З. Тулуб).

2. Ментальні дієслова: *згадаємо, обґрунтуємо, підсумуємо, проаналізуємо, визначимо, припустимо, уявимо, врахуємо, оцінимо та ін.*; *слід (варто) пам'ятати, враховувати, мати на увазі, що Р; не варто забувати* (Р, що Р); *можна пересвідчитись* (Р, що Р); *підсумовуючи, визначаючи* (Р, що Р); у значенні Х розуміємо Р. Наприклад, *Набережна, про яку варто мріяти* (Місто, №31 від 14.08.2009 р.); *Хоч би раз тобі сталося чудо! Подивився б собі, припустимо, чоловік на вулицю, а по ній, погойдуючись, пливуть його воли й на подвір'я поглядають, чи нема там господаря* (М. Стельмах).

3. Перцептивні предикати: *прислухаємось* (до Р, що Р); *я бачу, чую, відчуваю*: Р; *сприймаємо Х як Р; помітимо* (Р, що Р) *Вже на прохідній відчула: щось сталося. Неприємно вразила Марисю і похмурість вартового* (О. Гончар).

4. Модальні слова, якими позначають ставлення мовця до змісту всього вислову або його окремих компонентів:

а) вказують на суб'єкт, якому належить думка: *на мою думку, я вважаю тощо: Втім, окрім зазначеної ділянки, на думку начальника управління благоустрою міської ради Ігоря Корольчука, наступним відрізком для реконструкції може стати ділянка від Центрального мосту до півострова Бригантина* (Місто, №31 від 14.08.2009 р.);

б) позначають оцінку інформації, закладеної в пропозиції: *коротко кажучи*, Р; *знаєш, віриш, думаєш* (Р, що Р); *припустимо, допустимо*: Р. Наприклад, – *Ну, припустимо, він дасть рекорд, розрахує кожну секунду, натисне на раціоналізацію, послідовність, запровадить комплексність в обробці деталей, – хіба це все?* (Ю. Яновський).

5. „Семіотичні” предикати: *слід (варто) зазначити, підкреслити, виділити* (Р, що Р): *Слід підкреслити, що розрахунки ВВП украї складні, потребують балансування, взаємного ув’язування сотень і тисяч показників* (Дзеркало тижня/ гроші, №25 (753) від 04-09.07.2009 р.).

6. Фазові дієслова – синсемантичні дієслова, які позначають різні фази процесу: початок, продовження (розгортання), кінець: *почнемо з того, що Р; перейдемо до пояснень Р; завершимо дослідження, аналіз, підрахунки* (Р, що Р), наприклад, *Він саме закінчив свої астрономічні спостереження, коли знов з’явся свіжий вітер* (З. Тулуб).

7. Предикати фізичної дії: *висунути (виводити, доводити) ідею, припущення, гіпотезу*; *Р; будувати модель, теорію, висновок* і т. д.: *Р; робити (отримувати, наводити) прогноз, висновок, припущення* (Р, що Р); *приймати точку зору, ідею, визначення* і т. д.: *Р, як у висловлюванні: Мимоволі я знову повертаюсь до батькового листа і ще раз доходжу висновку, що нічого вже мені відповісти йому* (П. Колесник).

На думку Н. К. Рябцевої, мовець використовує перформатив тільки тоді, коли він змушений визначити свій мовленнєвий акт як такий, що належить до особливої категорії. Метамовний характер перформативів – це ключ до їх сутності. Вони самі на себе навішують ярлик і не тільки експлікують іллокутивну силу висловлювання, а й також кваліфікують його [5, с. 472]. Так, у висловлюванні – *Я зовсім не вважаю його [батька] лагідним, – заперечила Галина* (Д. Дереч) на основі певних фактів суб’єкт сам виконує дію (вважає), що дає йому змогу контролювати її. Адресат такого типу висловлювання, щоб переконатися у правильності (достовірності) Р, змушений виконати ряд логічних ментальних операцій вслід за суб’єктом. Таким чином, за успішного комунікативного акту думки мовця та адресата, автора і читача збагатяться. Перформативна конструкція *Вважаємо, що їх убило керівництво* (Україна молода, №108 від 12.06.2008 р.), у якій суб’єкт експліцитно чи імпліцитно виражається у множині, засвідчує, що автор вважає і себе, і адресата суб’єктом цієї ментальної дії, чим змушує адресата виконати її. Отже, у перформативних ментальних висловлюваннях, окрім ментальної дії, зосереджений каузативний компонент, що експліцитно виражається за допомогою показників дебітивної модальності (*слід, варто, необхідно, доцільно* тощо).

Таким чином, ментальні перформативи – це вид висловлювань, виголошення яких рівнозначне здійсненню ментальної дії, що через референцію до поточного ментального акту співвідносять хід думок адресата з думками автора. Тобто суб’єктом ментальних перформативів виступає не лише автор, а й адресат, що у логічній послідовності повторює мисленнєві операції автора. Об’єктом такого типу висловлювань постає сентенціальний актант як виразник етапів думок автора, який приєднують іллокутивні, ментальні, „семіотичні”, фазові предикати, а також інші типи предикатів, що передають ментальну діяльність. Іллокутивні та перлокутивні ментальні перформативи не тільки впливають на свідомість і стани адресата, але й на його ментальний простір.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф. С. Бацевич. – К.: Виданивчий центр „Академія”, 2004. – 344 с.
2. Гніздечко О. М. Авторизація наукового дискурсу: комунікативно-прагматичний аспект (на матеріалі англомовних статей сучасних європейських та американських лінгвістів): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність – 10.02.04. „германські мови” / О. М. Гніздечко; Київ. нац. лінгвіст. ун-т. – К., 2005. – 20 с.
3. Кодзасов С. В. Виды перформативности и их показатели / С. В. Кодзасов // Логический анализ языка: Модели действия / РАН. Ин-т языкознания; отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. – М.: Наука, 1992. – С. 130–135.
4. Остин Дж.Л. Слово как действие / Джон Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22–129.
5. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект / Н. К. Рябцева. – М.: Академия, 2005. – 640 с.
6. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. / Джон Серль. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17.: Теория речевых актов. – С. 151–169.
7. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М.: Икар, 2007. – 480 с.
8. Austin J.L. How to Do Things with Words / J.L. Austin. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 167 p.